

З.Н. Сейтжанов , Л.А. Мекебаева ,

Ш.А. Рамазанова , Ш.А. Шортанбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

БАТА СӨЗДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Мақалада магиялық фольклордың бір түрі – бата жанрының шығу тегі мен даму жолдары, табиғаты мен ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Батаның шығу түп-төркіні тереңде жатыр. Өйткені адамдар сөздің магиясы, құдіретті күші бар деп есептеген. Сол арқылы байлыққа да, бақытқа да тіпті материалдық игіліктерге де жетуге болады деп есептеген. Және керісінше, ұрлық жасап, озбырлық істеген адамдарды сөз арқылы жазалауға болады деп білген. Тіпті, әлсіз, науқас адамды да магиялық күші бар сөз бен әуеннің көмегімен (Бақсы сарыны) емдегені белгілі. Өйткені ол тұстағы адамдардың әлем туралы таным-түсінігі төмен болғандықтан, сырқаттарын, басқа да көптеген проблемаларын өлең сөз арқылы шешуге болатынына сенімді болған. Осы негізде бата жанры туған. Бата оң және теріс деп екі түрге бөлінеді. Оң бата – жай ғана ақ тілек емес, мұнда сөз жақсылық пен жасампаздыққа бағытталған, теріс бата – кері бата, қарғыс түрінде айтылатын болған. Кеңестік кезеңде бата жанры зерттелмеген, қағаберіс қалған жанрдың бірі еді. Сондықтан авторлар осы мәселені жан-жақты қарастырып зерттеген. Батаның адам өмірінде атқарған функциясын ашып, құрылымдық ерекшеліктеріне жан-жақты тоқталған. Тіпті айта берсек, ғасырлар тереңінен келе жатқан бата жанры күні бүгінгі өмір тіршілігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Себебі ізгі тілек, ақниет барлық уақытта адамгершіліктің бір бөлшегі ретінде саналады.

Түйін сөздер: бата, тілек, қарғыс, фольклор, сенім, ғұрып-салт, қоғам, дәстүр, жанр.

Z.N. Seitzhanov, L.A. Mekebaeva, Sh.A. Ramazanova, Sh.A. Shortanbaev

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

Genre nature of the word of blessing

The article deals with various types of magical folklore – the ways of development, the definition of the genre nature of the bata, and the specific features and characteristics. The origin of the bata genre is deeply rooted in the past. Because people thought that words had great power. Pronouncing them can attract wealth, happiness, and even material well-being. Conversely, it was believed that the word can be used to punish people who committed evil acts or treachery. It is known that ailments and illnesses were also treated with the help of improvised songs that have magical powers (Baksy saryny). People with naive ideas about the world believed that with the help of songs, you can get rid of not only problems but also many other ailments. They were the basis for the emergence of the genre. Bata is divided into two types: blessing (On Bata) and curse (Teris Bata). On Bata – this is not just a wish for good, here the word is directed to good and creation, teris Bata – was a sign of reverse blessing, blessing with a curse. In the Soviet period, the Bata genre was practically not studied. Therefore, the authors considered this concept comprehensively. We studied the functional and structural features of blessing in a person's life. It should be noted that the Bata genre that goes back centuries is still an integral part of everyday life. Good words, wishes, and bright intentions are considered the Foundation of human morality at all times.

Key words: blessing, wish, curse, folklore, faith, customs, society, tradition, genre.

З.Н. Сейтжанов, Л.А. Мекебаева, Ш.А. Рамазанова, Ш.А. Шортанбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: mekebaeva@kaznu.kz, ramaznova@kaznu.kz, shortanbaev@kaznu.kz

Жанровая природа слов благословений

В статье рассматриваются различные виды магического фольклора – пути развития, определение жанровой природы бата, его специфические признаки и особенности. Возникновение жанра бата уходит глубоко своими корнями в прошлое. Ибо люди считали,

что слова имеют огромную силу. Произнося их, можно привлечь богатство, счастье и даже материальное благополучие. И наоборот, считалось, что посредством слова можно наказывать людей, совершавших злые деяния или вероломства. Как известно, недомогания и болезни также лечили с помощью импровизированных песен, имеющих магическую силу (Бақсы сарыны). Люди с наивными представлениями о мире верили, что с помощью песен можно избавиться не только от проблем, но и от множества недугов. Именно они стали основой возникновения жанра. Бата делится на два вида: благословение (оң бата) и проклятие (теріс бата). Оң бата – это не просто пожелание блага, здесь слово направлено на добро и созидание, теріс бата – был знаком обратного благословения, благословения проклятием. В советскую эпоху жанр бата практически не был изучен. Поэтому авторы рассматривали это понятие всесторонне. Изучали функциональные и структурные особенности благословения в жизни человека. Следует отметить, что жанр бата, идущий из глубин веков, по сей день является неотъемлемой частью повседневной жизни. Добрые слова-пожелания, светлые намерения считаются фундаментом нравственности человека во все времена.

Ключевые слова: благословение, пожелание, проклятие, фольклор, вера, обычаи, общество, традиция, жанр.

Кіріспе

Қазақ фольклоры – көп заманның жемісі. Бір жағынан ол халықтың көне мәдениеті болса, екінші жағынан олардың дүниетанымының да көрінісі болып табылады. Алғашқы қауымда дүниені танып-білу мақсатынан туған діни нанымның бірі – магия. «Магия алғашқы қауымда пайда болып, кейін әртүрлі өзгеріске ұшырап, әлі күнге дейін ел арасында сақталған сөздің немесе басқа бір іс-әрекеттің керемет қасиеті бар деп, олардың құдіретіне сену» (Қазақ әдебиетінің тарихы. 1-том, 2008: 22) – екенін ескерсек, көне таным-түсініктен тамыр тартатынын аңғаруға болады.

Ертеде адам бойындағы түрлі сырқат-ауруды сиқырлы сөзбен қууға болады деп ойлаған халық бақ-дәулет пен байлық-саулықты да бата беріп не бата алып, ақ тілек айту арқылы дарытуға болады деп сенген. Осындай сенім мен ғұрып-салттан туған өлеңдердің бірі – бата беру. Ақ тілек айтып, бата беру салты түркі халықтары фольклорында бар екен. Бірақ, бұлардың көбі әу баста батаны «алғыс» деп атаған. Кейін келе-келе қазақта ислам дінінің енуіне орай, алғыс бата болып өзгеріске ұшыраған. Алғыста айтылатын ризалық сөз («Өркенің өссін», «Ғұмырлы бол», «Көсегең көгерсін») батаға ауысқан. Бірақ қазірдің өзінде басқа түркі халықтарында «алғыс» сөзі өзінің бастапқы қалпын сақтап қалған. Қай халық (ұлт) болса да батаға үлкен мән берген. Бұл халықтардағы алғыс пен қазақтың батасы бір-біріне онша алшақ емес.

Бата беру сөздің күш-құдіретіне сенген ертедегі адамдардың таным-түсінігінен туған көне дәстүр. Бата отбасы ғұрыптарына қатысты айтылып, халықтың күнделікті өмірінен кең орын алған жанрлық түр.

Эксперимент

Қай халықта болса да бата белгілі бір жағдайға байланысты беріледі. Ақсарбас қой сойып, ақ бата беру қазақ халқында әлі сақталып келеді. Сөздің құдіретіне (магиясына) сенген халық бата арқылы ізгі тілек, ақ ниеті айтылады. Мәселен, қырғыз фольклорындағы бір үлгісі:

Бата башы дың-дың,
Малды берсін миң-миң.
Жылқы берсең ала бер,
От жакалай бала бер
(Қырғыз ел ұялары, 1967: 21).

Ал қарашағайлар жас келінге:

Келген келін несіпті болсын,
Етер ісін біле келсін!
Келген жерін сүйе келсін
Игілік кетпесін,
Қарғыс жетпесін (Wahatov, 1983: 51). –

деп бата берген.

Бұлар мазмұны жағынан да, сыртқы формасы жағынан да қазақ бата-тілек өлеңдерінен айырмашылығы олақ десе де болатындай. Бір-біріне жақын екені аңғарылады. Тегінде бата беріп, ақ тілек айтып, алғыс білдіру ежелгі ата-бабалар келе жатқан түркі халықтарының ескілікті дәстүрі екені ақиқат (Wahatov, 1983: 79).

Оң бата мен теріс бата «Қорқыт ата кітабында» айтылады. Негізі қарғыс нақты бір адамға бағытталады. Бірақ фольклорда оның жасалу жолында түрлі тәсілдің бары белгілі. Мәселен, Бұқаштың өлім халінде жатқанын көрген анасы:

Қазылық таудың көп суы,
Ағар екен, ақпасын!
Қазылық таудың көк шөбі
Шүйгін екен, тапталсын!
Жүйрік сенің киігің
Жортпасын енді, тас болсын, –

деп қарғауы ұлына қастандықтың неден болғанын білмей, дал болып айтуынан туған. Ал, Өзірейіл келгенде Дели Домрул үшін әкесі де, шешесі де жолдарын қимағанда әйелі:

Қалар болсам өзіңнен
Тауларыңнан не пайда?
Жайлар болсам, көрім болсын, –

деген, өзін-өзі қарғау арқылы серт берген (Qazaq adebyetinin tarihi. 1-tom, 2008: 352-353).

Халық Жаратқанға жалбарынып, жақсылыққа жетуді, жамандықтан сақтануды мақсат еткен. Өйткені батаны киелі сөз деп қараған, «Батамен ер көгереді, жаңбырмен жер көгереді». Бұл арада ескеретін бір жай, бата беру мен алғыс айтудың айырмашылығы бар. Алғыс адамдар арасындағы ризалық-ықыласты білдіреді. Сондықтан алғыс көбіне үлкендер жағынан жастарға қарата айтылады. Бата көп адам атырған жерде елге беделі бар, құрметке ие үлкен адамдар береді. Сонда бата қандай жағдайда беріледі? Ізгі тілек батаны қыз ұзатқанда, келін түскенде, нәресте дүниеге келгенде, ұзақ сапарға шыққанда, қан майданға аттанғанда, ас-тойда, бие байлағанда, мал сойғанда, дастархан басында т.б. жағдайларда айтылады. Келе-келе бір қайырым алғыстың орнын бата ауыстырған. Айталық, келін түскенде берілетін батаның бір үлгісі мынадай:

Құтты болсын ақ отау,
Ел көңілі қанатын.
Түзу ұшсын түтіні,
Оты маздап жанатын.
Өнерлі бол жас келін,
Қыздар үлгі алатын
(Qazaq batalary, 2003: 41).

Бұл батада жас отауда жарастық болуын тілейді. Оты маздап, түтінінің түзу ұшуын қалайды. Жас келіннің қыздар үлгі-өнеге алатындай өнерлі, ибалы болуын үміт етеді. Көптің көңілінен шығатын келін болуын тілек етеді.

Ал, ұзатылатын қызға:

Жабыла шаншып уығын,
Ақ отауды тігелік.

Берік болсын іргең деп
Құтты адыммен кірелік...
Бақытты болсын өмірің
Көтеріңкі болсын көңілің,
Қосағыңмен тең кәртей
Адал болсын серігің, –

дейді.

Халық салтында келін түсіріп, қыз ұзату, дүниеге нәрестенің келуі, оның алғаш атқа мінуі үлкен қуаныш саналып, жақсы тілек айтылып, оң бата беріледі:

Бастарыңа бақ берсін,
Не берсе де нақ берсін!
Қырда жүрген қыздарды
Үйлеріне ап келсін!
Көңілдерің тоқ болсын,
Қайғаларың жоқ болсын,
Шүпірлеген үйіңде
Балаларың көп болсын!
(Betashar, 1991:80).

Бұл баталардың мазмұны бір-біріне жақын. Жас келіннің де, ұзатылатын қыздың да бақытты болуларына тілек айтады. Алайда берілетін баталар мазмұны жағынан түрліше болып келеді. Мәселен, сәби дүниеге келгенде жас балаға лайық бата беріледі:

... Әділ болсын сәбиің,
Қара қылды қақ бөлген.
Көпшіл болсын сәбиің
Еліне олжа ап келген.

«Жақсы сөз – жарым ырыс» дегендей, жарық дүниеге жаңа келген сәбидің қара қылды қақ жаратын әділ болуын, көпке қайырымды, еліне олжа салатын азамат болсын деп бата береді.

Алыс сапарға аттанған адамға да жолы болып, аман-сау оралуы үшін бата беріледі. Ақ бата алып аттану да кісіліктің белгісі болмақ. Көне кездерден ауысқан әдептіліктің нышаны.

Жолға шықсаң жолың болсын,
Жолдасың қыдыр болсын!
Жарылқасын құдайым
Болмасын ешбір уайым
(Qazaq batalary, 2003: 259).

Халықтық ғұрып-салтпен тығыз ұштасқан батаның тәрбиелік мәні зор. Сондықтан арыдан арна тартқан жөн-жосық бұзылмауы керек. Шаңыраққа яғни дастарханға берілетін

төмендегі бата бата мал-жанның амандығын, кетпес ырыс, кең пейілдің болуын ниет еткен.

А, Құдай, жарылқасын,
Ырысың арылмасын.
Мал мен бас берсін
Иман мен жас берсін.
Кетпес ырыс берсін!
Кең пейіл берсін!

Қазақ халқы тұрмыс-салтының көп жағы бата-тілекпен байланысты болып келеді және бата берілетін жағдай да, батаның түрлері де көп. Осыған орай бата бір мақсатта айтылғанымен, мазмұны түрленіп отырады. Бата адамдарды жақындастырады. Көнеден келе жатқан дәстүр жалғасады. Мәселен, халықтың мереке наурызда берілетін батаның бір үлгісі мынадай:

Дәулетті бас берсін,
Көл-көсір ас берсін,
Ұлыстың ұлы күнінде
Ұлың ойға қонсын,
Қызың қырға қонсын.
Мал өріске толсын
Дәулетінді асырсын
Дұспанның басылсын
(Qazaq batalary, 2003: 204).

Бата жеке адамға да, жиналған көп қауымға да қарата айтыла береді. Халық батаны адамның ізгі ниеті, ақ тілегі деп түсінген. Сондықтан батаның шарапаты боларына шек келтірмегін. Алғыстың айтылуы мен батаның берілуі екі бөлек. Алғысты үлкен адам біткен істің соңында жасқа арнайды, ал бата белгілі бір істің басталар алдында, я болмаса кейде аяқталған соң айтылады (Qazaq adebyetinin tarihu. 1-tom, 2008: 171). Бата берілгенде қол жайылады, сонынан беттерін сипап, «Әумин, айтқаныңыз қабыл болсын!» деп қоштау білдіреді.

Батаның ішінде Жаратқан иеге, пайғамбар, Періште, Қыдырата, әулие-әмбиелерге сыйыну сарындары басым. Осы арқылы кесір-кесапаттан сақтанып, ырыс-бақ тілейді. Бата сұраған адамның көкірегіне үміт отын жағады. Өйткені бата қасиетті сөз деп есептелетіндіктен оны берушінің де сөзі киелі саналады. Сөз магиясына сенуден туған батамен ақ тілек айту арқылы бақ-берекені, дәулетті дарытуға болатын болса, қырсық-сор, пәледен, қаскөй күштерден аманболуға, қорғануға болады деген халық санасының түсінігі көрінеді.

Сонда магиялық фольклор көне наным-сенімге негізделген отбасы ғұрпына қатысты жанр болып табылады. Бата беруші адам күдіретті күш иелері мен тыңдаушы көптің арасын байланыстырады. Бұл әлем халықтарының баршасында дерлік кездесетін, адамзат қоғамы сөздің магиялық күдіретіне күмәнсіз сенген қадым заманда қалыптасқан тым көне дәстүр. Фольклордың шағын жанры ретінде қарастырылатын ұйқасты, ырғақты болып келетін бата сөз халқымыздың жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, обал-сауап турасындағы моральдық-эстетикалық түсініктерінің айғағы (Adebyettanu terminder sozdigi, 1998: 101).

Халықтың күн көріс, тіршілік көзі мал болғандықтан ерте заманда-ақ төрт түліктің пірі, олардың сақтаушысы болатынына сенген. Сондықтан оларға (Қамбар ата, Ойсыл қара, Зеңгі баба, Шопан ата, Сексек ата) жалбарынған, тілек айтылған. Мал басының аман болып, көбейуін қалаған. Мұнда да сөздің магиялық күшіне сену басым. Төрт түліктің пірлеріне қарата үн қатады. Бір мысал:

Төрт түліктің бір пірі – Қамбар ата,
Тілегенде, өзің бер, ақтан бата.
Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,
Ойдан-қырдан арқансыз әкеп мата
(Qazaq batalary, 2003: 274). –

дегенде тілену, сұрану сарыны байқалады. Енді бірде бата беруші айтқан батасының ішінде малды кірістіріп, «Төрт түлігің сай, өзінің бай» болуын сұраған. Мал тіршілік көзі болғандықтан халықтың бата-тілегінен де орын алған.

Дәулеті асқан бай қылсын,
өрт түлігінді сай қылсын.

Не:

Қораннан мал кетпесін,
Үйіннен дәм кетпесін.

Немесе:

А, Құдайым, ондасын,
Сегіз жүз қой қоздасын
(Qazaq batalary, 2003: 214). –

сияқты бата үзінділеріне қарағанда малды бата-тілекке қосып, сиқырлы сөз күдіретімен дарытуға болады деген сенімнің ұшығын аңғаруға болады.

Нәтиже мен талқы

Ғалымдар бата берудің екі түрлі мағынасы барын айтады. Бірі – алғыс – оң бата, екіншісі – қарғыс – теріс бата. Ертеде бір сөзге жүйрік, ақын жігіттің жақсы аты болады. Бірде ел аралап жүріп Таранбай деген сараң байдың ауылына барып қалады. Жігіттің астындағы «Көкшыбар» атқа көзі түскен бай шабарамандарын жіберіп, өзін сабап, атын тартып алады. Әділ бидің арқасында жігіт атын қайтарып алады. ойы іске аспаған Таранбай қастандық жасап, жігіттің атын өлтіреді. Әділдік сұрап барған билері Таранбайдың сөзін сөйлеп, жігітті сабап, байға «жала жаптың» деп босағаға байлап тастайды. Мұндай қорлыққа шыдай алмаған жігіт байлауда жатып Таранбайды қарғап-сілей бастайды. Оның қарғысы адамның зәре-құтын ұшыратындай жамандыққа толы болып келеді:

Құдай алғыр Таранбай,
Дүниеден өт уанбай.
Қарғыс тиіп қан қақса
Отырғанда ұялмай.
Көгенің сенің қырқылсын,
Ұл мен қызың қылқынсын.
Түйе деген малыңа
Шелек келіп қырылсын.
Шаңырағың шағылсын,
Мойныңа арқан тағылсын, –

дейді. Мұнымен де тынбай қарғысын жалғастыра түседі.

... Ел келмесін қараңа,
Апат келсін балаңа.
Қолы тисін жауыңның
Кеудедегі жағаңа! (Qazaq batalary, 2003: 310) –

деп шұбырта жөнеледі. Сөзі сүйектен өтеді. Малына да, жанына да небір жамандықты тілейді. Ақыры ордаңның ойраны шықсын дегенге саяды. Мұндай қарғыс кез келген адамның көңіл-күйіне әсер етеді.

Сонда Таранбай: «Мынаның қарғысынан өнебойым түршігіп кетті» – деп шоши бастайды, қорқады. Қарғыстың қаһары болатынын мойындайды. Бір пәлеге ұшыраймын деп ойлайды. Жігіт мұнан кейін билерге қарап:

Байдың көрген күніндей,
Айдауға түс өгіздей.
Қу томардай түтіндеп,
Отқа жанып көмірдей...

Қия басып жүрсеңдер,
Қу бас болып қураңдар,
Бақиға дейін шулаңдар,
Қайыр тілеп, қоржын сап
Ғарып болып зарлаңдар! –

деп шабуылға көшеді. Билер де жігіттің тотыяй-ындай ащы қарғысынан сескене бастайды. Жігіт тағы теріс батасын (қарғысын) жалғастырып:

Тұқымың тұздай құрысын,
Қара басыңды нас бассын,
Кеуденді қара тас бассын.
Таудан құлаған тастай бол.
Ит мұжыған бастай бол!
(Qazaq batalary, 2003: 317) –

дейді. Осыншама пәле-жала тілеген қарғыстың сөздері уытты. Ақын жігіттің айтқан қарғыстарын естіп отырған байдың бәйбішесі: «Қызыл тіл бас жармаса, тас жарады» деген. Мынаның разылығын алыңдар дейді. Жігіттің қарғысы ұдай ащы екен. Бізге жақсылық болмайды деп бай мен билер ақылдасып жігіттің атын төлеп береді, қарғысын қайтарып алуға келіседі. Теріс істерін мойындап, атын төлеген соң жігіт қарғысын былай қайтарады:

Айналайын, Таранбай,
Алмасын құдай қырынды.
Болып өтсін көңіл жай
Алмасын дұшпан сырынды...
Әділ болсын билерің
Мәртебесі теңелсін.

Қарғыс біреуге жамандық тілеу, қастандық жасау мақсатында айтылады. Қарғыс көбіне ашық кейде астарлап мағына да айтылуы мүмкін. Қарғыстың мазмұны батаға қарама-қарсы. Бірі – жақсылық, екіншісі – жамандық тілейді. Сонда қарғыс қандай адамға айтылады? Қарғысты дұшпанына, әкесі – көңілі әбден қалған ұлы мен қызына, молла– діннен безгендерге, рубасы – жаугершілік кезінде елін сатқандарға және т.б. (Dosmuhameduly, 1991: 21), – деп түсініктеме береді. Х.Досмұхамедұлы, Қарғысты кез келген адам айтпайды. Біреуден қорлық-зорлық көріп күйінген адам өш алу мақсатында қарғап-сілейтін болған. Мәселен, төмендегі қарғысты оқысақ:

Бағың тайсын,
Бақытың күйсін.
Байың өлсін,

Талағың түссін,
Пұшпағың қанамасын,
Қызығыңды жер көрсін,
Кеуденді көр көрсін!
(Qazaq batalary, 2003: 323).

Қарғаушының ойы анық, әйелдің бір кесел-кесепатқа ұшырап өлуін тілейді, жамандық шақырады. Бұған қарағанда қарғысты ер, әйел деп бөлмей, теріс әрекет-қылық көрсетіп, адамгершілікке жатпайтын іс істеген ар-ұяты жоқ адамдарды сілейте қарғайтын болған. Теріс бата беру «Қыз Жібек» жырында да кездеседі. Төлегеннің орта жолда мерт болуын ол әкесінің теріс батасының әсері деп ұғады. Оңтүстіктегі Келіншектауда әкесінің қарғысына ұшыраған дүниекоңыз қыздың көшімен байланыстырады.

Мына бір қарғысқа назар аударып көрейік:

Ұлың ұрымға
Қызың қырымға кетсін, –

дегенде бала-шағаң орнын тапсын дегендей әсер қалдырады. Бірақ тереңірек үнілсек, ұрпағыңның басы қосылмай тентіреп кетсін деген теріс пиғыл жатқаны хақ. Мұны астарлы мағынада айтылған қарғыс деуге болады. Бұл – көпке емес, белгілі бір адамға айтылған қарғыс. Айналып келгенде жауына жамандық шақырады. Кейде бата арқылы адам бойындағы жағымсыз қылықтарды сынап-мінеген. Бір сараңдау отбасы келген қонаққа кәделі сыбағасын аспай, жауырын асады. Қонағасыға көңілі толмаған қонақ алдына ас келгенде:

Асқаның маған жауырын,
Бермедің еттің тәуірін...
Бір жапырақ майы жоқ
Жеп қойды ма ауылың?
Аллауакбар! –
(Qazaq batalary, 2003: 243) депті.

Әсілі қонаққа кәделі жілік асылу керек. Себебі қалыптасқан халықтық салтқа қайшы келуге болмайды. Сондықтан қарғыс тыңдаушы адамның көңіл күйіне, психологиясына ауыр әсер етеді, үрей, күдік тудырады.

Халық өтірікші, жалқау, сотқар-бұзық, ұрықары адамдарды жақсы көрмеген. Сол себепті сөз киесі арқылы мұндай адамдарды жазалаған. Басқаша айтқанда зұлым адамдарды қарғап-сілеп кеткен кегін қайтарады, ашу-ызасын басады. Мәселен, мал ұрлаған адамға барлық жамандықты үйіп-төгеді:

Жер жалмасын,
Дерт қармасын.
Борбай етің борша болсын,
Арқа етің арша болсын...
Ұрлағаның түйнек болсын
Шайнағаның шаян болсын,
Дұспандарың өлік иттей сүйреп көмсін!

Ұрлаған малдарың дерт болып жабыссын, өлген иттей сүйреп көмсін деуден артық қарғап, налу бола қоймас. Адамдық кейпі төмен, арамдықты күн көріс көзіне айналдырған сұмдарды осылай жазалаған. Халық ұрықары өзінің теріс әрекетінің қарымтасын алуы керектігін жақтаған. Себебі әркім өз несібесін адал еңбегімен тауып жеу қажет.

Жалқаулық – ең жаман әдеттің бірі. Көпшілік жатып ішер жалқауды, еңбекке бейімі жоқ адамды онша ұната қоймаған. Өйткені жалқау, еріншек болу адамның кемелденуіне кесірін тигізетін жаман әдет. Адал еңбекпен ғана көктеп-көгеріп абыройға қол жеткізе алады. Сондықтан жалқау адам жиіркенішті көрінеді. Мұндай адамға ақ тілек айтылмаған. Себебі жалқау болу адамды абыройдан айырады. Сондықтан жат қылықты жанға да қарғыс айтылған.

Жатқан жеріңнен тұрма,
Мойныңды тірлікке бұрма...
Отырған жерің ойылсын,
Жатқан жерің жарылсын.
Өлігінді таба алмай,
Әкең мен шешен сарылсын
(Qazaq batalary, 2003: 325), –

дейді.

Жалқау адамды да қадір-қасиеті жоқ жан-дардың қатарына қойған. «Барынан да жоғы жақсы» деп жаман тілек айтқаны аңғарылады. Халықтық жол-жосынға қайшы келгендердің жоғалуын тілеген.

Біреудің сыртынан өтірік-өсек, ғайбат айта-тын суайт адамдарды да оңдырмаған. Көпшіліктің құрметі мен сеніміне ие болудың бір жолы адамның орынды, ақылды сөз айта білуіне де байланысты болмақ. Сол себепті өсек-өтірік айтқан адамды да шенеген:

Абыройың ашылсын,
Күлің көкке шашылсын.
Жалған айтқан сөзіңнің жазасын көр,
Алдап айтқан сөзіңнің азабын көр,
Бар өтірігіңнің қаралы қазасын көр.

Бұған қарағанда халық ар-ұятқа кір келтіретін әдеп-инабаты жоқ, өтірікші, жалақор, бассыз кеткен жетесіз жандарды аямағанын көреміз. Мұндай ауыр ащы-уытты жамандық шақыратын сөздер кімге болса да жеңіл тимеген. Адамның өңменінен өтетін сөз қорқыныш тудырған. Қарғыс тиген адамды құдай ұрады, қасірет тартады деп ұққан.

Қарғыс бейкүнә, жазығы жоқ жандарға қарата айтылмайды. Біреудің қорлық-зомбылығын көріп, басына қиын күн туғанда, қарғыс арқылы кек қайтаруды мақсат еткен. Қарғысты көбіне ерекше белгісі (тілінің қарасы) бар адам айтса әсері болады деп ойлаған, және белгілі бір жол-жорамен орайлас орындалатыны аңғарылады. Түркі-Монғол халықтарында түрлі ырымдар жасап орындайтын көрінеді. Монғолдар қарғысшының тіліне май жақса, оның сөзі дөп тиеді деп сенген. Қалмақтар қарғысты таңсәриде алақанын шапалақтап айтып, қарғысшының оң шынашағын күйемен бояған. Ал Алтай қарғысшылары қызыл іңірде айтылған қарғыс өтімді деп сенген... Тува бақсысы «қарғыш» айтқанда қара тонын, қара бөрігін киіп, қара даңғырасын, қара шоқасымен ұрып ойнаған (Qazaq adebyetinin tarihu. 1-tom, 2008: 181). Қарғыстың мазмұны адам жанын түршіктіреді. Қатер-қауіпке толы болып үрейлендіреді. Өйткені ол – жамандық жасаушы адам, кінәлі адам. Сол себепті қарғыс айтқанда қол теріс жайылады.

Исламға дейінгі дәуірде алғыс немесе қарғыс айту даугер абыз, бақсылардың ғана еншісі болғанға ұқсайды... Бұл жорамалдың дұрыстығын беріге дейін қазақ ішінде «қарғысшы» деп аталатын дау-шар үстінде қарғыс айтуға арнайы отыр-

ғызылатын адамдар болғанын да дәлелдейді (Qazaq adebyeti: encyclopedialyq anyqtamalyq, 2005: 120).

Қорытынды

Сонымен, бата сөзі әу баста «алғыс» деп аталып, ислам дінінің ықпалынан тұрмыстық қызметі батаға ауысқан. Бата қасиетті сөз деп есептеледі. Оның атауы құранның бірінші беташар сүресі «фатихадан» туындаған. «Фатиха сүресі: Аллаға жалбарынудың нағыз бір үлгісі» (Х.Алтай). Сондықтан бата адамның ойға алған игі істерінің орындалуына себепкер болады. Пәле-жаладан, кесір-кесапат, жамандықтан сақтайды деген сенім болған.

Оң бата болсын, теріс бата (қарғыс) болсын ұйқасқа құрылады. Бірақ өлең өлшемдері біркелкі болмайды. Кейде бес-алты, кейде он бір буынды болып келеді. Бата – жақсылық, қарғыс-жамандық шақыратын қазақ фольклорының шағын жанры болып табылады. Бата – ізгі тілек. Одан халықтың моральдық-этикалық таным-түсінігі аңғарылады. Кісілік тұрпат пен адамдық болмысқа ақау түсірмеуді ойлаған ата-бабаларымыз жамандықтан бойларын аулақ ұстап, жақсы үміт нышанын, риясыз тілегін бата берумен жеткізгенін аңғаруға болады. Қазақ халқында көпті көрген абыройлы дана кәриялардан арнайы бата алу дәстүрі де болған. Бұл түрік-монғол халықтарының арыдан келе жатқан жора-жосыны. Өйткені жақсы тілек – ақ бата жарылқайды, адамды қуанышқа бөлейді, бақыт-байлыққа жол ашады деген ұғым-түсінік қалыптасқан.

Әдебиеттер

- Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы, 2008. – 812 б.
 Кыргыз эл ырлары. – Фрунзе, 1967. – 345 б.
 Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1983. – 160 б.
 Беташар. – Алматы, 1991. – 125 б.
 Қазақ баталары. / құраст. Р.Шорманұлы. – Үрімжі, 2003. – 367 б.
 Әдебиеттану терминдер сөздігі / құраст. З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
 Кенжеахметұлы С. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. – Алматы: Алматыкітап, 2017. – 312 б.
 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
 Қазақ әдебиеті: энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 576 б.
 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы, 1984. – 200 б.

References

- Adebyettanu terminder sozdigi. (1998). [Dictionary of literary terms]. qurast. Ahmetov Z., Shanbayev T., Almaty: Ana tili, 384 b. (In Kazakh)
- Betashar. (1991). [Betashar]. Almaty, 125 b. (In Kazakh)
- Dosmuhameduly H. (1991). Alaman.[Alaman]. Almaty: Ana tili, 176 b. (In Kazakh)
- Qasqabasov S. (1984). [Kazakh folk prose]. Almaty, 200 b. (In Kazakh)
- Qazaq adebyetinin tarihy. On tomдық.(2008). [The history of the Kazakh literature. In ten Volumes].1-tom, Almaty, 812 b. (In Kazakh)
- Qazaq adebyeti: encycklopedia lyqanyq tamalyq. (2005). [Kazakh literature: encyclopedic reference]. Almaty: Aruna, 576 b. (In Kazakh)
- Qazaq batalary. (2003). [Kazakh battles].qurast. R. Zhormanuly, Urumchi, 367 b. (In Kazakh)
- Kenjeahmetuly S. (2017). [Traditions and customs of the Kazakh people]. Almaty, 312 b.(In Kazakh)
- Kyrgyz el irlary. (1967). [Kyrgyz folk songs]. Frunze, 345 b. (In Kyrgyz)
- Wahatov B. (1983). Qazaq tynturmys-salt zhylarynyn tipologiasy [In life-typology of Traditions gallarini]. Almaty: Gylym, 160 b. (In Kazakh)